

SZAKÁLY SÁNDOR

HADSEREG, POLITIKA, TÁRSADALOM

(Lánchíd Kiadó, Budapest, 1991. 170 o.)

1991 tavaszán új kötettel jelentkezett Szakály Sándor, a Hadtörténeti Intézet főmunkatársa, akinek neve a két világháború közti katonai elit történelemszociológiai módszerrel való vizsgálatával és feldolgozásával vált ismertté a történelemtudomány és a korszak története iránt érdeklődők körében. Levéltári kutatásokon és a magánkézben lévő források összegyűjtésén alapuló publikációi, tárgyilagos előadásmódja az úgynevezett ellenforradalmi korszak katonapolitikájának elismert szakértőjévé tették, akinek véleményére a szakmai körök, valamint a hazai és a határokon túl élő érdeklődők egyaránt odafigyelnek.

Szakály Sándor ezúttal tíz olyan kisebb-nagyobb tanulmányát gyűjtötte össze egy kötetbe, amelyek 1983 és 1989 között különböző — ma már nem mindenhol hozzáférhető — folyóiratokban, szaklapokban jelentek meg. Ezen írások közös vonása, hogy mindegyikük a magyar hadtörténelem egy-egy kérdésével foglalkozik, amelyeket az 1950—1960-as évtizedek történetírása általában néhány rövid mondatban, sommásan elintéztett és lényegében azóta sem kerültek a maguk komplexitásában vizsgálat alá. Ilyenek például: *A csendőrség az uralkodó osztályok elnyomó szerve, amelynek fő feladata a dolgozók féken tartása volt; A m. kir. honvédség tisztikara az arisztokraták és tőkésék fiaiból került ki; A sváb származású tábornokok háborúba hajszolták az országot; Bárdossy miniszterelnök a parlament megkérdése nélkül jogtalanul hadat üzent a Szovjetuniónak, avagy A 2. hadsereget a magyar uralkodó osztályok azért küldték a halálba, hogy megszabaduljanak szegénysorsú, baloldali és zsidó állampolgáraiktól, hogy csak néhányat ragadjunk ki a kötetbe felvetett problémák közül. A fenti súlyos megállapításokat a koalíciós idők politikai küzdelmeit tükröző publicisztikából vette át a történetírás és onnan átkerültek a köztudatba. E kérdések tisztázásában még jelentős feladatok várnak a magyar hadtörténetírásra. „A történetu-*

domány ezen ágának feladata katonai múltunk kendőzetlen feltárása, objektív értékelése a »sine ira et studio« elv alapján” — hangzik Szakály Sándor történeti hitvallása. Ennek jegyében született ez a válogatás, amely módszertani útmutatóként szolgálhat egy-egy kérdéskör részletesebb kidolgozásához, többoldalú megvilágításához.

A szerző a tárgyalta kérdéskörök időrendjében csoportosította írásait a kötetben, így került az első helyre a m. kir. csendőrség felállításával foglalkozó *Egy közbiztonsági testület létrehozása és feladata a XIX—XX. század fordulóján* c. tanulmány. A közlemény bevezetőjéből megtudjuk, hogy a 65 évig fennállott m. kir. csendőrségről „mind a mai napig nem jelent meg tudományos igényű, politikai érzelmektől mentesen megírt munka, holott egy közbiztonsági testület történetét is szigorúan történeti megközelítésben szabad feldolgozni, a politikai minősítés és »ítélkezés« nem a történész feladata.” A fenti álláspont alapján mutatja be a szerző a m. kir. csendőrség felállításának előzményeit, azokat az okokat, amelyek 1880-ban arra készítették a magyar kormányt, hogy a közbiztonsági szolgálat ellátására egy központi irányítás alatt álló, katonailag szervezett őrtestület felállítását javasolja. A továbbiakban ismerteti a kettős (belügyi és honvédelmi) alárendeltségű őrtestület megszervezésének történetét, szervezeti felépítését, a csendőrségi szolgálat fajtáit és a testülethez való jelentkezés feltételeit. A tanulmány befejező része egy 1907-ben készült statisztikát közöl, amely szerint a csendőrségi nyomozások eredményeként az összes elkövetett bűncselekmény 94%-ára derült fény. Természetesen a köztörvényes bűnesetek felderítése mellett a csendőrség feladatai közé tartozott a munkás — elsősorban az agrárszocialista — megmozdulások feloszlása is. Az eközben történt fegyverhasználatokra és az áldozatok számára vonatkozólag szintén találunk adatokat a tanulmányban az 1891—1914 közti időkből. Mindent összevetve írása végén a

szerző megállapítja: „A polgárosuló Magyarország a csendőrség felállításával jelentősen előrelépett a közbiztonság megszilárdítása terén.”

Érdekes, eddig még nem eléggé elemzett kérdést vet fel a kötet második, *A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének tisztikara* c. tanulmánya. A Tanácsköztársaság hadseregéről szóló eddigi munkák legtöbbször megelégedett a legmagasabb katonai beosztásokat betöltött — katonai képzettséggel csak ritkán rendelkező — személyek bemutatásával. Szakály Sándor arra keresi a választ, kik voltak azok a tisztek, akik a Monarchia feloszlatott, szétzilált haderejének maradványaiból 1919 tavaszán egy új hadsereget teremtettek és azt a sikeres felvidéki hadjáratra vezették. A levéltári kutatások bebizonyították, hogy a Vörös Hadsereg tisztikara alapján véve a Monarchia volt hivatásos tisztjei közül került ki. Mi készítette ezeket a férfiakat arra, hogy egy neveltetésüknek, addigi életszemléletüknek merőben ellentmondó rendszer hadseregében szolgáljanak? A szerző az alábbi okokban találja meg a magyarázatot: 1. A Tanácsköztársaság vállalta a haza védelmét, a megszállt területek (egy részének) visszafoglalását, ami egybe esett a tisztikar törekvéseivel; 2. A tábornoki kar és az ezredek nagy részének még 1918-ban történt nyugalmazása után gyors karrier lehetősége nyílt meg a fiatalabb tisztek előtt; 3. Mint hivatásos tisztek, csak a katonai mesterséghez értettek, ezért — más jövedelem híján — megélhetésük érdekében kénytelenek voltak szolgálatot vállalni az ország egyetlen hadseregében. A Vörös Hadsereg politikai okokból történt visszavonulásával és a szegedi Nemzeti Hadsereg megalakulásával megszűntek azok az okok, amelyek a tiszteket a Tanácsköztársaság mellé állították és sorra állították a „réggi, számukra megszokott és elfogadott rendet képviselő ellenforradalom mellé”. A Vörös Hadseregbe tett kiterőjük tulajdonképpen nem befolyásolta katonai pályafutásukat. Tanulmányában a szerző példaképpen 19 olyan, a Vörös Hadseregben szolgált tisztet sorol fel, akik az ellenforradalmi rendszer idején fényes karriert futottak be, közülük nem egy honvédelmi tiszt, illetve a vezérkar főnöke lett.

A kötet harmadik, *A katonai elit az ellenforradalmi Magyarországon* c. ér-

tekezése azt kutatja, vajon megalapozottak-e azok a vélemények, amelyek a magyar tábornoki és tisztikar dzsentri, dzsentroid eredetére, ugyanakkor német származására utalnak. Igazolható-e a két világháború közötti honvédség ellenforradalmi eredete? A szerző a levéltári és anyakönyvi dokumentumok, valamint a családoktól kapott adatok alapján a történeti szociológia módszerével vizsgálja az 1919—1945 közötti periódus katonai vezetői közé sorolható mintegy 1200—1300 fő származását, társadalmi helyzetét. A 60—95%-os adatbázison nyugvó vizsgálatok bebizonyították, hogy a magyar katonai vezetés döntő többsége többgyermekes, kispolgári és a középrétegek alsóbb régióiba tartozó értelmiségi családokból származott, akik pályaválasztásában bizonyára nagy szerepet játszott az ingyenes tanulás lehetősége. Mindössze 5%-uk tartozott születése révén az arisztokráciához, illetve a pénz- és iparmágánás körökhöz. Ugyancsak 5% családja rendelkezett jelentősebb, 500—1000 hold értékének megfelelő vagyonnal, 75%-uk pedig teljesen vagyontalan, csak a családfenntartó jövedelméből élő családból származott. Szakály Sándor elveti a nemzetiségi hovatartozásnak névelemzésen alapuló vizsgálatát. Megállapítja, hogy nevük esetleges idegen hangzása ellenére csaknem mindegyikük már a Monarchia idején is magyarnak vallotta magát. A magyar katonai elit német orientáltságát, tehát nem „sváb származásukban”, hanem neveltetésükben, a múlt század óta Németországhoz fűződő szövetségi viszonyban, az első világháborút lezáró igazságtalan békerendszerben, amelynek megváltoztatását Németországtól remélték, valamint a második világháborús nagy német győzelmekben kell keresnünk. A szerző e tanulmányában még több szempont szerint — születési hely, vallás, jövedelem stb. — elemzi a két világháború közötti magyar katonai vezetéset. E vizsgálatok új támpontokat adnak a magyar hadvezetés szerepének, cselekedetei mozgató rugóinak megértéséhez és megítéléséhez.

Eddig szinte feltáratlan témát vet fel *A hadsereg és a zsidótörvények az ellenforradalmi Magyarországon* c. publikáció. A m. kir. honvédség 1921 óta az 1938—1939. évi zsidótörvények meghozatalával találkozott először szembe a zsidókérdéssel, amely igen érzékenyen érintette mind a legénységi álló-

mány, mind a tisztikar szempontjából. A tanulmány első része a zsidó származású hadkötelesek szolgálatteljesítésének módjáról 1939—1941 közt lefolyt vitát mutatja be, amelynek eredményeként végül a zsidók számára a fegyveres hadkötelezettség helyett a kötelező munkaszolgálatot írták elő. A tanulmány második része a tisztikaron belül lefolytatott származási igazolásokat tárgyalja. Bemutatja a zsidónak minősülő tisztekkel szembeni eljárást, valamint azokat az intézkedéseket, amelyekkel a zsidónak nem tekinthető, de nem tiszta keresztény származású tisztek pályafutását korlátozták. Ezek a rendelkezések számos tehetséges tisztjétől fosztották meg a honvédséget, akik közül később többen az ellenállás vezetői lettek. A hivatásos állomány zsidótlantítását a legtöbb parancsnok — bajtársi, humánus, de főleg szakmai szempontból — helytelenítette. A szerző több levéltári példát hoz arra, amikor magas rangú katonai vezetők nem tiszta keresztény származású beosztottjaik és első világháborús zsidó bajtársaik érdekében exponálták magukat. A zsidókérdés összetett voltát mutatja, hogy mind a fronton, mind a hátszágban létrehozták a munkaszolgálatos alakulatok felügyelőjének hivatalát, amelynek feladata a munkaszolgálatos alakulatok helyzetének javítása volt, valamint az, hogy a zsidó munkaszolgálatosokra vonatkozó előírások betartására kényszerítsék a hatalmukkal gyakran visszaélő munkásszázad-parancsnokokat és a keretlegénységet.

A hadüzenet, avagy Egy minisztertanácsi jegyzőkönyv margójára című közlemény a Szovjetunió elleni hadba lépés törvényességét vizsgálja az 1941 júniusában érvényben lévő törvények alapján. Írása első felében a szerző a híres 1941. június 26-i minisztertanácsi ülésről fennmaradt két jegyzőkönyvet, az 1942 márciusában hitelesített Bárdossy- és az 1941 június végén keltezett Bárczy-féle variánst elemzi. Megállapítja, hogy jegyzőkönyvek egyikében sem szerepel a hadüzenet kifejezés, csupán Bárczy Istvánnak a Bárdossy-féle jegyzőkönyvhöz fűzött megjegyzései közt látható az említett szó. Szakály Sándor a Bárczy István jegyzőkönyvében helytelenül használt katonai rendfokozati elnevezések alapján arra a következtetésre jutott, hogy a történések által eddig elfogadott és a Bárdossy-féle jegyzőkönyvnel hitele-

sebbnek tartott Bárczy-féle variáns a rajta lévő keltezésnél később keletkezett. A közlemény hátra levő része a hadba lépés törvényességének, illetve törvénytelenségének kérdésével foglalkozik. Kimutatja, hogy nem a parlament előzetes hozzájárulását igénylő hadüzenet történt, hanem a kormányzó, az országot ért „indokolatlan és provokálatlan” ellenséges támadás miatt, a minisztertanács felelőssége és az országgyűlés utólagos hozzájárulása mellett, elrendelte a hadseregnek az országhatárokon kívüli alkalmazását, ami az akkor érvényben lévő 1920. évi XVII. tc. értelmében törvényes volt. Fenti írásával a szerző — mint írja — természetesen nem a hadba lépés helyességét, vagy helytelenségét kívánta eldönteni, hanem csak magának a processzusnak a törvényességét akarta tisztázni.

A második világháborús katonai elit összetétele című közlemény ismét azzal az 1950-es évektől sztereotípiává vált nézettel kíván szembeszállni, amely szerint a magyar tábornoki kar zömmel német származású, ezért németbarát, hazájukat elárulni kész személyekből állt. Szakály Sándor újfent a történeti szociológia eszközeivel veszi vizsgálat alá a magyar tábornoki kar 1938. november 2. és 1945. április 4. közt vezérezredesi rendfokozatot elért 35 tagját. A szerző itt is elveti a névelményesen alapuló származásvizsgálatot, hangsúlyozva, hogy valaki magyarságát nem nevének hangzása, hanem cselekedetei alapján kell megállapítani. A közlemény húsz — az alábbiakban — négy nagyobb csoportra osztott szempont szerint elemzi a kiválasztott személyeket: I. Eleve adott adatok; II. Iskolák; III. Katonai pályafutás; IV. A vezérezredesek szerepvállalása 1944. október 15—16-án és a nyilas kormányzat idején. A fenti adatok alapján a szerző megállapítja, hogy a katonai vezetés eme felső rétege a kispolgári és a középrétegek alsóbb régióiba tartozó családokból származott, akik karrierjük folytán nagyot léptek előre a társadalmi ranglétrán. Ragaszkodásuk az akkor fennálló társadalmi rendhez nyilvánvaló, hisz egy rendszerváltozás teljes egzisztenciális romlást jelentett (volna) számukra. Az 1944. október 15. előtt aktívan szolgáló vezérezredesek közül csak egy (Beregfy Károly) váltalt a későbbiekben szolgálatot. A később kinevezettek — a szerző megál-

lapításai szerint — Szálasi uralomra kerülése nélkül sohasem lettek volna vezérezredek. Szakály Sándor véleménye az, hogy a magyar tábournoki kar e legfelső rétege hűséges volt Horthy kormányzóhoz és rendszeréhez: „számukra 1944. október 15—16-án Magyarország mint állam megszűnt létezni.” Az írás befejező része képet ad a vezérezredek sorsáról a háború utáni években.

A *Vita Nemeskürty Istvánnal* című cikk azzal a nézettel száll szembe, amely szerint a nincstelenekből, baloldali érzelműekből és nemzetiségiekből — egy szóval a fennálló társadalmi rendszer számára nem kívánatos elemekből — álló, gyengén felszerelt 2. magyar hadsereget pusztulni küldték a Donhoz. Szakály cáfolatában bizonyítja, hogy a 2. hadsereg kiküldésének célja a győzelem kivívása, illetve az abból való részesedés volt. Utal arra, hogy a hadsereg szervezésekor a hadvezetés igyekezett az állítási terheket lehetőleg egyenlő arányban, az ország egész területére elosztani. A felállított 2. hadseregben a legértékesebb elemnek tartott tényleges idejüket szolgálók és a behívott tartalékosok aránya megegyezett az országos mozgósítás esetén kialakuló átlaggal. A hadsereg mintegy 20%-át kitevő nemzetiségi katonák száma is nagyjából megfelelt a nemzetiségek magyar lakossághoz viszonyított arányának. Az elvonuló hadsereget az adott magyar viszonyok közt a legjobb felszereléssel látták el, az más kérdés, hogy az mennyire felelt meg a követelményeknek. Szakály Sándor, mint kivihetetlen, elutasítja Nemeskürty István azon felvetését, hogy a 2. magyar hadsereg erősen németellenes maradványait kellett volna 1944-ben a magyar függetlenség megvédésére felhasználni. Cikke végén a szerző cáfolja Nemeskürtynek olyan, a publicisztikából átvett kijelentéseit, mint a magyar érzelmű volt honvédtisztek hátrányos helyzete a többnyire sváb származású volt közös hadseregbeli tisztekkel szemben, vagy a törvénytelen hadbalépés.

A kötet nyolcadik közleménye *Stomm Marcell és a magyar légió* címen azt kutatja, miért nem alakult a szovjet fogóságban lévő magyar hadifoglyokból a szövetségesek oldalán harcoló antifasiszta légió. A szerző röviden jellemzi Stomm Marcell altábornagyot — a magyar antifasiszta légió kiszemelt pa-

rancsnokát —, mint embert és katonát. Ezt követően ismerteti Stomm és tisztársai feltételeit, amelyek elismerése esetén elvállalták volna a légió vezetését, illetve a szövetségesek követeléseit, amelyek nélkül nem engedélyezték egy magyar antifasiszta fegyveres erő felállítását. A hadifoglyok a kormányzóra tett esküjük megtartását kívánták, míg a másik oldal a Horthyval és rendszerével való teljes szembeforduláshoz ragaszkodott. Ez utóbbit a már a háború utáni rendezésre gondoló csehszlovák és jugoszláv emigráns kormány erőltette a legjobban. „1943 őszén a magyar légió létrehozásának külső és belső feltételei közti ellentmondás feloldhatatlannak bizonyult és ez a magyar ellenállási mozgalom egészének későbbi fejlődése szempontjából nagy jelentőségű kezdeményezés meghiúsult.”

A *katonai ellenállási mozgalom Magyarországon a második világháború éveiben* című írás első része azt elemzi, miért nem alakult ki antifasiszta ellenállási mozgalom hazánkban Magyarország német megszállásáig. A politikai ellenzék és a háború végső kimenetelét egyre inkább látó katonai vezetők úgy vélték, hogy a háborúból való kiválást a kormányzó vezetésével, a hadseregre támaszkodva lehet végrehajtani. A tisztikar többsége a kibontakozást még 1944. március 19. után is a helyen maradt államfőtől várta, akinek határozott parancsok esetén kész lett volna engedelmeskedni. A továbbiakban a szerző rámutat az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet alapvető hibáira, amelyek miatt a hadsereg tulajdonképpen passzívan figyelte az eseményeket. Végül ismerteti a nyilas hatalomátvétel után kibontakozó katonai ellenállás formáit, összehasonlítja a polgári és kommunista ellenállás katonai szárnyának elképzeléseit, módszereit és bemutatja személyi összetételét.

A kötet *Katonai múltunkról a jelenből* című utolsó írása rámutat arra, hogy a magyar történelem és hadtörténelem napi politikának való alárendelése, egyes — a mindenkori kurzusnak megfelelő — részeknek aránytalan kiemelése, más részek elhallgatása, sőt megtagadása milyen kedvezőtlen hatással volt a magyarság nemzeti tudatára és milyen negatívan hatott a katonatiszti hivatás presztízsére, a hivatásos tisztek utánpótlására, a katonai nevelésre. A tisztikar politikai okokból 1950-re

szinte teljesen kicserélődött. Elvesztette tradícióit, személyes kapcsolatát a múlttal, amelyet meg kellett tagadnia. Az új tisztjelöltek — a körülményekből adódó — alacsonyabb műveltségi foka, a tisztképzés csökkentett ideje és színvonala mellett ez a gyökeretelenség is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a tiszti pálya és a hadsereg elvesztette

azt a társadalmi tekintélyt, amelyet a háború előtt élvezett.

„Nemzeti, így katonai múltunk meg-, illetve letagadása (...) megítélésem szerint rosszabb, mint a múlt kritikával illetett vállalása.” E gondolat vezérli Szakály Sándort történeti munkája során és vezette e kötet összeállításában is.

Bonhardt Attila